

A *Kalevala* nálunk és nyelvrokonainknál

Alig hiszem, hogy akad még állam és nemzet napjainkban, amely születését, létét, fejlődését, eredményeit és világhírét egyetlen irodalmi műnek köszönheti, tulajdoníthatja. Így nézem és így látom én a Finn Köztársaságot és a finn népet, amely a folklóron és a hagyományokon alapuló, Elias Lönnrot által egybeszerkesztett eposz, a *Kalevala* révén éppen 150 éve lépett a világirodalom és az egyetemes történet színpadára. Gyönyörű és sorsdöntő év ez északi nyelvrokonaink számára, hisz évszázados küzdelmeiket az idegen elnyomók ellen nagyszerű szellemi teljesítménybe sűrítve megalkották elrabolhatatlan, erőt, lelket és boldogulást adó szampójukat.

Ez az alkotás természetesen nem előzmény nélküli. Bizonyos korai kezdetektől, sejtésként eltekintve az eposz tényleges előzménye 1835-ben látott napvilágot Lönnrot híres előszavával február 2-án (ez a *Kalevala* napja Suomiban). További fáradságos gyűjtést, munkát követően alakult ki az a végleges változat, a teljes *Kalevala*, amelyet kerek évfordulókon teljes esztendőn át ünnepel Veinemöjnen népe, s amelyről a világ számos pontján, így Magyarországon is mindig megemlékeznek.

A magyar tudomány, művészet és a hazai finnugrisztika sokat köszönhet a Kalevalának. Úgy vélem, hogy Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel felfedezései és bizonyítékai nyelvünk finnugor eredetéről, csakúgy, mint Budenz József és társai rangos munkássága a világot előbb meggyőzték a magyarság nyelvi hovatartozásáról, mint honunk számos tudósát s főként a közvéleményt. – A vonakodás okairól nem kívánok most szólni.

Büszkén állíthatjuk, hogy a Kalevaláról már igen korán tudomást szereztünk, több mint két egész és két fél runóját (még az úgynevezett Ős-Kalevalának) már 1840-ben lefordította Reguly Antal. Ő azon kevesek közé tartozott, akik túl a nyelvek rokonságán valami többletet is megsejtett az e nyelveken is megszólaló költői művekben. Sajnos, több mint egy évszázadon át visszhangtalan és kiadatlan maradt hajdani megnyilatkozása.

Az 1850-es évektől több részletfordítása is napvilágot lát lapjainkban – magyarázatok, jegyzetek kíséretében, előadás is elhangzik róla, majd 1871-ben Barna Ferdinánd tolmácsolásában önálló kötetben napvilágot lát az első teljes *Kalevala*. Fordítása eredetiből készült, és az idegen nyelvű átlátások sorában kronológiailag a negyedik. Visszhangtalan maradt, amire máig nem találunk magyarázatot. A fordítás pedig jó, lelkiismeretes, számos megoldásával találkozunk a szerencsésebb utódoknál.

A *Kalevala* voltaképpen csak 1909-ben – tehát éppen 90 éve – tör be a magyar irodalomba hatalmas sodrással, lelkesült fogadtatásban részesülve, elragadtatástól övezve. Vikár Béla több évtizedes körültekintő, bravúros és szellemes munkája igazi, máig ható, felülmúlhatatlan siker. E pillanatban nem tudom, hány új kiadása jelent meg azóta, de az ő teljesítménye tárta ki teljesen Magyarország kapuját a finnek előtt. A legtöbb az ő szavait tudják idézni a Kalevalából, Kodály is az ő szövegére írta zeneművét, József Attila több versének is forrása, Kosztolányi egyik legszebb esszéjének is ihletője volt.

De nemes költői versenyre is sarkallt. Miután az évtizedek során egyre többen tanultak és tanultak meg finnül, az eredeti szöveg ismeretében egyesek túl játékosnak, könny-

nyednek érezték Vikár Béla szövegét. Így látott viszonylag rövid időn belül napvilágot három újabb teljes magyar *Kalevala*, az erdélyi Nagy Kálmáné 1972-ben, 1980-ban a Finnországban élő Rácz Istváné, majd 1987-ben Szente Imréé.

A fordításokat nem akarom egymáshoz mérni, egyik szebb és jobb, mint a másik. Soha nem kívánok nemesebb versenyt, mint a költőit. Tudom, hogy Képes Géza is készült e feladatra, s számos részletfordításról van tudomásom más magyar költőktől.

Ily módon ez a több mint 22 ezer soros eposz voltaképp kevéssel marad el teljesítményihletés tekintetében Goethe néhány soros remekének magyarításától, „A vándor éji dalá”-tól, amelynek legalább húsz költő-mesterünk vágott neki.

Végül – magunkról szólva – nem maradhat említetlenül, hogy a *Kalevala* többször is része volt (s lehet még) az iskolai tananyagnak, hogy több százra tehető a Kalevaláról írt cikkek és tanulmányok száma, hogy Kazimir Károly, Képes Géza és Ortutay Gyula együttműködése nyomán hatalmas, éveken át tartó színházi sikert aratott nálunk a finn eposz, máig emlékezetes bábszínházi előadása is, s mint *Kalevala*-illusztrátor sem hiányozhat a névsorból a festő Baász Imre, a fotóművész Rácz István és a szobrász Szervácus Tibor.

A másik nagy balti finn közösség, az Észt Köztársaság és az észt nemzet szinte a finn ikertestvérének számít a mi szemünkben, miként – nyelvi rokonságukat tekintve – voltaképpen az is. Némiképp igazságtalanul gyakran sorolódnak több szempontból is a finnek mögé, vagy kerülnek párhuzamba, amely nem teljesen valós. Tény és való, hogy mind a mai napig sok tekintetben követik a nagyobb testvér példáját, segítséget is bőven kapnak, mégis igen sok tekintetben különböznek egymástól.

A *Kalevala* létrejöttét, útját ők is figyelemmel követték, de a finn eposz keletkezésével szinte egyidejűleg maguknak is voltak elképzeléseik hasonló mű létrehozására. Szintén „csak tiszta forrásból”, tehát a folklórból és a hagyományok alapján, valamint költőiszerkesztői beavatkozás révén. A *Kalevala* megjelenése erőt és biztatást adott végül is az észt nemzeti eposz megalkotásához, amely több részpublikáció és a késleltető cenzúrázás után 1862-ben látott napvilágot *Kalevipoeg* címen. Teljesen felesleges összemérni őket, cselekményükben, szemléletükben is teljesen különböznek, noha már címük révén is testvérek. – A közös „balti ősapa” Kalev, aki névadója lett egyik leszármazottja hazájának (*Kalevala*), s a másikból kialakult népnek (*Kalevipoeg*). – Észt nyelven egyébként 1891-ben jelent meg az első, 1939-ben a második teljes *Kalevala*-fordítás. Mindez nem csupán azt jelenti, hogy az észt kultúrában jelen van a finn eposz, hanem azt a többletet, hogy párdarabja létrejöttét is elősegítette. – Az észtek azonban újabb szenzációval is meglepték a világot. A mi csángóinkhoz hasonló kicsi népcsoportjuk, a szetu saját eposza, a Peko (ez egy mitológiai személynév) 1995-ben jelent meg. „Megrendelésre” készült, szó szerint. Minden sora hiteles, lejegyzésének története, feljegyzésének körülményei is ismeretesek. De ez külön téma!

Sajnos ezzel a megkettőzött (sőt háromszoros) eredménnyel mi sem, de – a zürjének kivételével – a többi nyelvrokon nép sem dicsekedhet.

A többinek mondott finnugor vagy uráli nép nyelvcsaládunk kisebb tagjait jelenti, amelyek közül egyik sem válhatott nemzetté, államalapító, önálló társadalommá, amelyek túlnyomó többsége (a lappok kivételével) betagozódott az Orosz Birodalom több tucat nemzetisége sorába. A több száz éves fokozódó orosz elnyomás, szellemi hatás, pravoszláv majd szovjet térítés, ideológia ellenére máig meg tudták őrizni anyanyelvüket, hagyományaikat, népi azonosságtudatukat. (A következőkben hallható nevek azonban

többnyire jellegzetesen orosz nevek, s ez megtéveszti a világot. Ne higgyünk a fülünknek. Ezer Ivanov közül legalább ötszáz nem orosz nemzetiségű!) – De az említett hovatartozás-tudat közöttük sem egyenlő szintű, erejű és mélységű, életmódjukban, sorsukban, lehetőségeikben is nagyon jelentősek az eltérések. A részleteket nem taglalom. E népeknél csak igen későn (a múlt század második felében, e század első évtizedeiben) alakult csak valamelyes vékony értelmiségi réteg – orosz, illetőleg szovjet intézményekben. A világot, környezetüket, saját múltjukat és eredetüket is orosz nyelven, orosz szakirodalomból ismerték meg. Anyanyelvük mellett az orosz volt számukra a műveltség, a tanulás, a tudomány, a hivatal, a többi néppel való érintkezés nyelve. Ilyképp értesültek például nyelvük finnugor mivoltáról, orosz nyelven hallottak először a Kalevaláról, illetőleg olvashatták el először – a műveltek igen csekély számáról van szó – a Kalevalát Leonyid Belszkij nevezetes, 1888-ban megjelent fordításában. Népenként, személyenként is külön részletes kutatást igényelne, érdemelne a finnugor közösséghez tartozás tudatosulásának témája, illetőleg a *Kalevala* ihletése, hatása a kibontakozó kis finnugor irodalmakra. Mindenesetre több évtizedre elnyúló, ma is érzékelhető, érvényesülő befolyásról van szó, amely nem csupán a finnugrisztika, de általában véve is a nemzeti identitástudat alakulása és az irodalomelmélet szempontjából is lényegi kérdés. Kihalónak hitt kis közösségek, nyelvek kezdik újra hallatni hangjukat, elavultnak, szükségtelennek, meguntnak vélt műfaj, az eposz támad új életre, kelt érdeklődést a harmadik évezred küszöbén. – E különös, különleges jelenség hátterében – biztosan állítható – ott van a finn eposz költői műként is, de népteremtő, közösségteremtő erőként is, mint sugárzó energia és minta. – Vonzó ez a kérdéskör, s úgy látom, napról napra szélesbül sugara. Ezúttal csak néhány el- s továbbgondolkodtató s főként kutatandó kérdést említenék.

A zürjén (komi) művelődés- és irodalomtörténet alighanem legizgalmasabb, legsokoldalúbb személyisége Kallisztrat Zsakov (1866–1926), aki *inorogyc* 'másfajtajú' létre egyetemet végzett a cári világban, s egy ideig zürjén nyelvet is oktatott a pétervári egyetemen. A tudomány mint matematikust, csillagászt, pszichiátert, néprajzost és írórt tartja számon. Levelezési kapcsolatban áll hírneves finn finnugristákkal (például Setälével), kutatta a rokon népek (pl. votjakok, osztjakok) hagyományait. Sokat publikált, de csak orosz nyelven. Egyetlen zürjénül leírt soráról sem tudok. Élete egyik fő műve Gorkij irattárában őrződött meg, kéziratban. Ez a mintegy 3000 soros Bjarmia című eposz, orosz nyelven. Felfogásában Bjarmia a permi népek őshazája, egykori birodalma. Tehát már a cím is „kalevalai”. De az a szemlélet, a hangvétel is. Zsakovnak a nevét is veszélyes volt leírni 1930 és 1990 között. Most már nemzeti klasszikus, minden zürjén filológus foglalkozik vele, porait is hazaszállították Rigából, ahol 1926-ban emigránsként éhen halt. A Bjarmiját pedig kétnyelvű kiadásban (oroszul és zürjén fordításban) 1993-ban szülőföldjén meg is jelentették. Sok a feltoluló kérdés. Lehet, hogy Zsakov tudott valamennyire finnül, de a Kalevalát – feltehetően – Belszkij tolmácsolásában és jegyzeteiből ismerhette meg. Mivel anyanyelvén nem lehetett szépirodalmat publikálni, ezért kellett eposzát orosz nyelven megírnia. Hogy népét milyen igazán és mélyen szerette, arra életműve a bizonyság. A Bjarmiját a *Kalevala* ismerete nélkül nem írta-írhatta volna meg.

Volt azonban a zürjének között két kiváló költő-tudós, aki olvasott és beszélt is finnül, s szerepelt tervei között a *Kalevala* lefordítása anyanyelvükre. Vaszilij Litkin (1895–1981) hosszabb időt töltött ösztöndíjasként Helsinkiben, s egyik korai verseskötetében már szerepel egy *Kalevala*-részlet. Mivel mint burzsoá-nacionalistát már az 1930-as évek elején letartóztatták, s csak az 1950-es évek végén térhetett vissza szakmájához, a finn

eposz zürjén megszólaltatására már nem vállalkozhatott. – Egy kiváló tanítványa azonban megpróbált nyomába lépni. Adolf Turkin (1936–1996) finn szakon végzett a Leningrádi Egyetemen, s az 1980-as évektől folyamatosan publikálta az egyetlen zürjén nyelvű folyóiratban készülő *Kalevala*-fordítását. Az átültetésnek csak egy hányadával készült el.

Legalább ilyen regényes, de tragikusabb a votják (udmurt) eposz sorsa. A kisebb finnugor népek talán legígéretesebb és legszínesebb költő-tehetsége, Gerd Kuzebaj (1898–1937) már kamaszkorában felfigyelt a folklór érdekességére (nemzetségének több tagja volt híres énekes, adatközlő), s már a tanítóképzőben olvasta orosz fordításban a *Kalevalát*, az elérhető világirodalmat, s a finnek iránt erős érdeklődés támadt benne. – Már ifjú korában állította, hogy a votják folklórban olyan gazdag a verses epika, hogy abból kitelne, összeállítható lenne egy „Dökjavil” (azaz: ’Dökja nemzetség’) vagy „Udovala”. (Már a cím is önmagáért beszél!) Meg is kezdte az ide vágó hagyományok gyűjtését, s terveiről beszámolt kora egyik legkitűnőbb néprajzosának és régészének, Mihail Hudjakovnak (1894–1937). Nevezett a Volga-Káma környéki finnugor népek kiemelkedő kutatója volt, olyan orosz tudós, aki lelkében is azonosult környezetével. (Nem tudom még, milyen fokon és melyik nyelvet ismerte.) Gerd az általa gyűjtött anyagot is rendelkezésére bocsátotta. Hudjakovot a rendkívül gazdag és izgalmas szövegek, ismeretek halmaza rendkívüli teljesítményre inspirálta, ihlette, s az 1920-as évek legelején 3000 soros, több énekből álló „eposzt” költött-állított össze – természetesen orosz nyelven – „a votjákok népi epikájából” címen. Gerd Közben Moszkvába került magasabb fokú tanulmányok folytatása végett, de neki nem sikerült finn, észt vagy magyar ösztöndíjat nyernie. Nacionalistaként való üldözését már 1924-ben megindították, 1931-ben letartóztatták, kétszer ítélték halálra, 1937-ben végezték ki. 1958-ban rehabilitálták, de neve, művei (amelyeknek tetemes és ismeretlen kézíratos hányada eltűnt) ma is foglalkoztatják a votják értelmiséget. Hudjakov sorsa is tragikusan alakult, halála éve szintén 1937.

Kéziratára az 1960-as évek közepén bukkant rá a legnagyobb leningrádi közkönyvtárban a legelszántabb és legjellemesebb votják tudós, Foma Jermakov, de csak ismertetni tudta, közölni nem. Magam egyetlen délutánra kaptam kézbe a kéziratot 1967-ben, s csupán néhány sorát jegyezhettem fel.

Nem teljes szövege egy 500 példányszámú, ritka tudományos kiadvány függelékében jelent meg 1986-ban; a hiányzó ének pedig csak 1997-ben egy olyan kiadványban, amelyre csak a vakszerencse segített rátalálnom.

Önálló kiadványként tehát máig sem jelentették meg ezt az eposzt, amely – mint említettem – orosz nyelvű, de minden sora a votják történelmen, mitológián, folklóron alapul, s árad belőle a *Kalevala* szelleme.

Az erzákból és moksákból összetevődő mordvinság epikus énekköltészete gazdagságában és rétegeztségében nem áll messze a nagy hírű balti finn rokonokétól. Mindig is benne rejtett az eposz lehetősége, de túl hosszan kellett várnia a „költő-kovácsra”. Aztán több is előlépett. 1930-ban a kiváló tehetségű Dmitrij Morszkov (1897–1956) megjelentette „Dal a mordvinokról” című kis eposzkísérletét. Mindezt Moszkvában tette és orosz nyelven, most még nem tudni, hogy miért nem anyanyelvén. Morszkovt aztán elsodorták az 1930-as évek ismert eseményei, művéről hallgat a tudomány. Annyit azért megjegyzek, hogy bármilyen alkotásban, akármilyen cseppnyi ún. orosz-ellenességet, azaz a tényeknek megfelelő igazságot véltek-vélnek felfedezni az ideológus-ítészek, az a szerzőre és művére nézve mindig végzetes. Az oroszokról csak jót vagy jót lehetett írni. Semmit

vagy hallgatni, nem; nélkülük, s minden tekintetben pozitív említésük mellőzésével történelem, múlt, jelen, élet nem létezhetett.

Több évtizedes előkészület s a finn előképhez hasonló terepmunka után lépett színre híres-hírhedt alkotásával, az erza nyelven kiadott Szijazsar című eposszal 1960-ban Vaszilij Radajev (1907–1991). Művét fokozatosan bővítette, oroszra is lefordították. Magyar változatát nyersfordítását Dugántszy Mária készítette, költői megformálására Bede Anna vállalkozott. Az 1984-ben megjelent művet „a harmadik finnugor eposzként” is emlegetjük. A valóban szép, lendületes, változatos cselekményű eposz alapanyagával kapcsolatban a mordvin folkloristákban kételyek élnek. Szijazsar alakja (e nevet ’ezüst tűz’-nek is lehet fordítani) meglehetősen ismeretlen a helyi népköltészetben. Annál ismertebb viszont Tyustján fejedelmé, akit 1991-ben szintén megénekelte újabb eposzában az idős Radajev.* Erről a művéről sajnos már kevés szó esik. Többek között azért, mert megjelenése idején már tudósok és költők együttműködésével évek óta készült, csiszolódott a mordvin művelődés- és irodalomtörténet legnagyobb vállalkozása, a „Masztorava” című nemzeti eposz. Masztorava a mordvin mitológia ismert lényé, ’Földanya’ jelentésben. Ez a több mint 10 ezer soros, 1994-ben erza nyelven közzétett mű mintegy unokája a Kalevalának. A szerzők célja, a mordvin értelmiség elvárása s az egész vállalkozás életútja valóban e közeli rokonságra utal. A mű összefogó szerkesztője Alekszandr Saronov.

S még egy adat. Legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és az osztjákok (a manysik és a hantik) folklórjának áradó bőségéről és különlegességéről már maga Reguly is áradó elragadtatással írt a múlt század 40-es éveiben. Minden öt követő gyűjtő hasonlóképp vélekedett egészen napjainkig, a most is Szibériában munkálkodó Schmidt Éváig. Ezek az egyre kisebb lélekszámú, egyre nehezebb életkörülmények közé kényszerített kis északi népek csak századunk 1930-as éveiben ismerkedtek meg az írásbeliséggel. Költőik, íróik és tudósaik tudnak már a finnugor nyelvrokonságról, a *Kalevala* sem ismeretlen előttük. Bármikor meglephetik a világot saját nyelvükön saját eposzukkal. Ennek láthatók biztató jelei a vogul Juvan Sesztalov (született 1937) lírájának motívumaiban, s az 1971-ben meggyilkolt osztják Vlagyimir Volgyin (született 1938) „Tak Molupszi” (’Csodás rénbunda’) című eposzkezdeményében. De bizonyos tekintetben megelőzték őket. A köztük élő, megforduló orosz tudósok, értelmiségiek, száműzöttek között többen is felismerték s meg is szerették a kimeríthetetlen szellemi kincsesbányát. Egy bizonyos Mihail Plotnyikov nevű szerző már 1918-ban részletet közölt tervezett vogul eposzából „Jangal-maa” címen, amelyet „Tundrá”-nak lehet fordítani. A teljes eposz kiadására 1933-ban került sor Moszkvában. Mivel a mű szemléletében kivételesen nem oroszbarát, a kiadó egy Szergej Klicskov nevű szerzővel elkészíttette az eposz oroszokat dicsőítő változatát. A két mű egy kötetben látott napvilágot. Mindkettő fenntartással kezelendő, de Plotnyikov valóban ismerte a vogul életet, hagyományokat, s munkájára nyilvánvaló hatást gyakorolt, kezdeményező erővel bírt a *Kalevala*. Eposzát a Klicskovéval egybeolvasztva 1990-ben rövidítve s ugyancsak orosz nyelven prózai változatban is kiadták Hanti-Manszijszkban.

A címben megjelent témát még lehetne folytatni. De az elmondottak kellő módon bizonyítják talán így is a *Kalevala* értékét, megbecsültségét, inspiráló hatását a finnugor nyelvrokonnak műveltségére, szellemi életére.

* Az *Ének Tyustya fejedelméről* című „mordvin epikus költemény” Dugántszy Mária fordításában 1999-ben magyarul is megjelent (Budapest, Balassi Kiadó).

Befejezésként három mozzanatot említenék meg:

1. Bár nyelvünkön számos fordításban olvasható az eposz, s köztudomású, hogy nyelvrokonságban állunk a finnekkel, mégis.

Már a *Kalevala* híres indítását sem tudta (s nem is lehet) pontosan visszaadni egyetlen költőnk sem: a „Mieleni minun tekevi” kezdetnek távolról sem pontos fordítása a: „Mostan kedvem kerekedik”, vagy „Szívemet hő vágy ösztönzi” stb., stb.

Az eredetiben nincs *mostan*, *kerekedik*, *szív*, *hő* és *ösztönzi* szó.

Tisztelt költők, tessék folytatni a „gúzsba kötve táncolást”!

2. Egy kedves finn kollégámnak mondtam egyszer lelkesen: „Milyen szép és felemelő érzés, hogy minden finn család otthonában legalább két könyv létezik, a Biblia és a *Kalevala*.” Mire ő: „Igen, igen, de nem olvassák.” Mire én: „Hogy-hogy?” S a válasz: „Hát nyelvileg rendkívül nehéz egy mai finn embernek. Könnyű nektek, magyaroknak! Szébbnél szébb mai magyar nyelven olvashatjátok. Vajon tudnátok-e olvasni az Ómagyar Mária-síralmat csángó nyelvjárásban, 22 ezer sorban?”

3. És végül: Öröndetes, hogy ünnepeljük a Kalevalát. Nagyszerű, hogy 200 év után a finnugor nyelvrokonságot bizonyító Affinitas is megjelent anyanyelvünkön. De: a TV-ből, rádióból, újságokból árad az áltudomány. Turanisták gyűléseznek turulos címer alatt, jelentős értelmiségi rétegek sereglenek dilettáns sumerológusok és egyéb megtévesztő teóriák híveinek előadásaira.

A Magyar Tudományos Akadémiának soha sem szabad megfélemedkeznie az áltudományok által keltett veszélyekről. Nagyon bízom abban éppen ma, hogy Louhi sötét erői nem kerekednek felül, hogy győzni fog nálunk is a józanság, a világosság s – József Attilára gondolva – a valódi meghaladó igaz.

Legalább tucatnyi kisebb-nagyobb cikket írtam ez ideig a Kalevaláról és a finnugor eposzokról. A téma befejezhetetlen, mert a szakirodalom rohamosan gyarapodik, egyre több nyelven jelenik meg a *Kalevala* s nyomában a *Kalevipoeg*. Kisebb lélekszámú nyelvrokaink is sűrűn szolgálnak meglepetésekkel, ilyen például a Hudjakov-féle orosz nyelvű votják eposz votjakra fordítása és ennek megjelentetése (2000-ben).